

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкова компонента
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

125 «Кібербезпека» (безпека інформаційних та комунікаційних систем)

**за темою №4 «Національно-визвольна війна українського народу проти Речі
Посполитої середини XVII ст.»**

м. Харків 2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Причини, початок та основні події війни у 1648-1653 роках.
2. Формування української національної держави.
3. Переяславська Рада 8 січня 1654 року.
4. Завершальні періоди Визвольної війни. Поділ України.

Література:

1. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII - на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011 .

Текст лекції

1. У середині XVII ст. українське населення знаходилося в тяжкому стані. Про незадоволення українського народу своїм становищем свідчить ціла низка повстань протягом 50 років., про які розповідалося на минулій лекції. Ці повстання закінчилися поразками, але причини, якими вони були викликані, залишалися, тому нова конфронтація з польською владою була неминучою.

Навесні 1648 р. в Україні почалося нове повстання, яке суттєво вплинуло на міжнародні відносини у Східній Європі, мало епохальне значення в історії українського народу, важливе – в історії Росії та Польщі.

Причини Національної революції та Визвольної війни:

1. політичні – безправ'я українського народу, тяжкий політичний гніт з боку Польщі, прагнення розширити і зміцнити права козацтва;
2. соціальні – посилення феодалної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти та єврейських орендарів;
3. національні – прагнення українського народу звільнитися від гніту Польщі і польського панства, яке вважало українців людьми другого сорту; зберегти себе як народ, убезпечити від етнічних чисток і репресій;
4. релігійні – прагнення відстояти свою православну віру, захистити її від натиску католицизму та уніатства.

Завдання революції:

1. створення незалежної соборної української держави;
2. ліквідація польсько-шляхетського землеволодіння і заміна його, як основним, українським козацьким, встановлення нових виробничих відносин.

Ці завдання за своєю суттю були **революційними**. Визначальним було завоювання незалежності, оскільки лише таким шляхом можна було вирішити всі інші завдання: соціальні, економічні, національні та релігійні.

Революційний характер подій виявлявся у таких докорінних змінах у житті українського суспільства в середині XVII ст. як:

- ліквідація влади польського короля, магнатів і шляхти на значній території України; заміна польської влади українською;
- революційні зміни у сфері власності: ліквідація польського магнатсько-шляхетського землеволодіння та заміна його козацьким; фактичне скасування кріпосного права та особисте звільнення сотень тисяч селян;
- становлення та формування Української національної держави;
- суттєві зрушення в релігійній сфері: фактична ліквідація на звільненій території панування католицької церкви та перехід до домінування православ'я;
- істотні зміни в ідеології та менталітеті українців: провідною стає ідея української державності, докорінно змінюється в бік зростання національна самосвідомість більшості українського народу;
- про революційний характер подій свідчать масштаби участі в них українського населення: не кількатисячні повстання, як у 20-30-х роках XVII ст., а абсолютна більшість українського народу.

Початок і основні події Національної революції та Визвольної війни тісно пов'язані з життям і діяльністю її керівника – Богдана-Зіновія Хмельницького. Б. Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. в м. Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який був чигиринським підстаростою. Богдан здобув добру освіту – вчився спочатку в українській школі, потім – у польській єзуїтській школі на Львівщині, там навчився польської та латинської мов, а пізніше вивчив турецьку, татарську. Він брав участь у польсько-турецькій війні 1620-1621 рр., зокрема в битві під Цецорою, де загинув його батько, а сам Богдан потрапив у полон, де знаходився 2 роки. Після повернення він разом із запорожцями неодноразово ходив у 20-х рр. в морські походи на турецькі міста, став сотником, потім військовим писарем на Запоріжжі.

Про зовнішність і характер Богдана Хмельницького сучасник посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, що бував в Україні, писав, що "на зріст він скоріше високий, ніж середній, широкий у костях, сильної будови. Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум ... У поведінці він м'який і простий і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх в дисципліні суворими карами".

Після ординації 1638 р. він знову чигиринський сотник, господарює у себе на хуторі Суботові. В 1646 р. його хутір пограбував польський шляхтич Чаплинський, при цьому побито малолітнього сина Б. Хмельницького. Спроби законним шляхом розв'язати конфлікт ні до чого не призвели. Більше того, Хмельницького ув'язнили. Він змушений був утікати на Запоріжжя, де його прихильники вигнали польський гарнізон і обрали його гетьманом. Так особиста доля Б. Хмельницького переплелася з долею його народу.

Основні періоди Національної революції та Визвольної війни:

1. січень 1648 р. – серпень 1649 р. – період перших великих перемог, революційних змін політичного і соціально-економічного характеру,

найбільший розмах народної боротьби, визволення значної частини українських земель, що закріпив Зборівський договір;

2. *серпень 1649 р. – січень 1654 р.* – розбудова української національної козацької держави, продовження збройної боротьби;

3. *січень 1654 р. – липень 1657 р.* – вступ Московського царства у війну з Польщею, спільні воєнні дії України і Москви, входження України під протекторат Москви;

4. *липень 1657 р. – березень 1664 р.* – боротьба старшинських угруповань за владу, переплетіння громадянської війни з елементами визвольної боротьби проти Польщі і Москви, поділ України на Правобережну і Лівобережну частини з протилежними політичними орієнтаціями.

Прагнучи забезпечити тил та посилити своє військо, Хмельницький укладає угоду про союз з кримським ханом. На бік Хмельницького перейшли реєстрові козаки, які вбили пропольське настроєну старшину. Назустріч Хмельницькому вийшло два загони польських військ, які він вирішив розгромити частинами. Його війська зустрілися з авангардом польських військ під керівництвом сина коронного гетьмана С. Потоцького (10 тис. чол.) в урочищі Жовті Води. Бої тривали з 19 квітня по 6 травня 1648 р. Польські війська були розгромлені. 3 тис. чол. потрапило в полон.

15-16 травня 1648 р. війська Хмельницького (15 тис. повсталих і 4 тис. татар) зустрілися з основним загonom польських військ (20 тис.) в районі Корсуня. Поляки знову були розгромлені. 8500 з них потрапило в полон, в тому числі обидва гетьмани: Потоцький і Калиновський. В цей же час (10 травня) помер польський король Владислав, що створило сприятливі умови розгортання повстання. Перемоги Хмельницького поставили Річ Посполиту на межу катастрофи. Польща опинилася одразу без короля і без війська. Країну роздирали магнатські чвари й ворожнеча партій та угруповань у боротьбі за владу. Все це створило сприятливі умови для піднесення національно-визвольної боротьби в Україні. Шляхта покидала маєтки на українських землях, відбувалося масове покозачення населення. За свідченням сучасника, "усе, що живо, поднялося в козацтво".

Спочатку Хмельницький не думав відділяти Україну від Польщі, вимагаючи збільшити реєстр до 12 тис., захистити православну віру, але подальші події привели до зміни його намірів. Своєю резиденцією Хмельницький зробив місто Чигирин, де почав формувати свою армію. На вересень 1648 р. було сформовано 35 полків чисельністю 80 тис. чол.

Повстання поширилося по всій Україні. Основною силою його було селянство, а ядром – козацтво. Хмельницького підтримали і взяли участь у повстанні всі верстви населення України, за винятком великих полонізованих українських магнатів та вищого православного духовництва.

Нова велика битва між повсталими і польським військом відбулася 11-13 вересня 1648 р. біля м. Пилявці (нині Хмельницька обл.). Польське військо нараховувало близько 50 тис. чол., а також декілька десятків тисяч слуг. У

Хмельницького було разом з татарами 85 тис. чол. Поляки зазнали нищівної поразки. Повстанцям дісталися величезні трофеї і 80 гармат, на 10 млн. злотих усякого добра, багато оздоблені карети, золотий та срібний посуд, 120 тис. возів з кіньми.

Наприкінці грудня 1648 р. Б.Хмельницький на чолі повстанського війська тріумфально вступив до Києва. Його зустрічали як "українського Мойсея", що "визволив народ від польського рабства". В урочистій зустрічі гетьмана брали участь єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит С. Косов, послы Молдавії, Туреччини, Трансільванії, Волощини, українські козаки, селяни та міщани. Саме у Києві Б.Хмельницький вперше висловив польським послам свою державницьку програму: "Визволю я з лядської неволі народ руський увесь ... по Львів, Холм і Галич".

Між тим польська сторона, використавши умови перемир'я не для конструктивного діалогу з українцями, а для збирання сил, вже у травні 1649 р. розпочала масовий наступ на українські землі. Річ Посполита готувала комбінований удар, який мали здійснити три потужні збройні формування на чолі з королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

Проте литовська армія не змогла подолати протидію білоруських повстанців, яким Хмельницький відправив на допомогу козацькі загони. У скрутну ситуацію потрапив і Я.Вишневецький, військо якого Хмельницький оточив під Збаражем. Коли ж польський король вирушив на допомогу оточеним, гетьман швидким маневром не тільки зупинив наступ поляків, а й примусив їх поспіхом будувати табір для оборони.

Бойові дії продовжилися у 1649 р. 5-6 серпня в битві під Зборовом (нині Тернопільська обл.) Хмельницький завдав відчутних втрат польській армії, але її врятував від розгрому татарський хан, який не хотів посилення України, чому, без сумніву, сприяла б нова перемога Хмельницького. Хан пішов на таємні переговори з королем, отримав багаті дарунки і змусив Хмельницького укласти з королем договір.

Зборівський мирний договір, який отримав офіційну назву - "Декларація ласки його королівської милості Війську Запорозькому на пункти супліки данної" - був укладений 18 серпня 1649 р.

Договір формально підтверджував козацькі права і привілеї, а всім учасникам повстання оголошувалась амністія. Відповідно до його умов козацький реєстр збільшувався до 40 тис. чол., але всі хто не ввійшов до цього розширеного реєстру, поверталися до свого попереднього стану - міщанського чи селянського. Магнатам і шляхті православного та католицького віросповідання поверталися конфісковані раніше володіння. Під козацьке управління на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким переходили воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське. Проте території шести козацьких полків (Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського й Подністровського) втрачалися. На козацькій території панування польської шляхти обмежувалось. Влада тут

належала гетьманові з резиденцією в м. Чигирині і козацькій старшині. Державні посади в цих воєводствах мали право обіймати лише особи православної віри. Заборонялося мешкати в цій області євреям та єзуїтам. Підрозділам коронного польського війська не дозволялося прибувати сюди і розташовуватись тут на постій.

Ряд пунктів стосувалися релігійних проблем. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про церковну унію, церковні права й маєтності мало бути розв'язане на найближчому сеймі.

У січні 1650 р. польський сейм в дуже загальних виразах затвердив статті Зборівського мирного договору. Але виконувати їх Польща не збиралася. Так, православний митрополит не одержав обіцяного місця в сенаті, бо цьому рішуче спротивилося католицьке духовенство. Справу ліквідації уніатської церкви в Україні було відкладено "до майбутнього сейму". Польські політичні кола не хотіли примиритися з думкою про самостійне існування козацької України.

Не задовольняли умови Зборівського договору і частину українського народу. Реконструкція дореволюційних соціально-економічних відносин в Україні, повернення польської шляхти до своїх маєтків та відновлення панщини, викликало невдоволення широких селянських мас. У багатьох місцях виникали селянські повстання проти польських панів, які намагалися повернутися до своїх володінь. А у лютому - березні 1650 р. на Запоріжжі навіть відбувся збройний виступ проти гетьманської адміністрації. Низові козаки проголосили своїм гетьманом Худолія, що змусило Хмельницького силою придушити повстання, а свого суперника - скарати на смерть.

Статті Зборівського мирного договору не могли задовольнити також керівників української політики на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Замість повного звільнення всього українського народу й створення своєї власної держави довелося формально задовольнятися національно-територіальною автономією. Тому не дивно, що Б. Хмельницький розглядав Зборівський договір лиш як тимчасовий. Нові бої були неминучими.

18 червня 1651 р. польське військо (150 тис. чол.) і повстанці (100 тис. + 50 тис. татар) зішлись біля м. Берестечка на Волині. Спочатку події розгорталися вдало для козаків, але 20 червня татари не витримали артилерійського обстрілу і почали тікати, захопивши з собою Хмельницького, який намагався їх зупинити. Повстанці опинилися в тяжкому становищі – позиційному і психологічному. І. Богуну вдалося вивести частину війська з оточення, але поразка і втрати були великими. Полягло близько 30 тис. чоловік. Польські і литовські війська зайняли значну частину України разом з Києвом. Але населення не припинило опору. Тому обидві сторони погодились на переговори.

18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Реєстр зменшувався до 20 тис. чол. Реєстрові могли жити лише на Київщині. Гетьмана позбавляли права вступати в міжнародні відносини. Селяни

повинні були повернутись до панів.

Бойові дії продовжувались і в наступному році. 22-23 травня 1652 р. Б. Хмельницький у битві біля гори Батіг (нині с. Четвертинівка Вінницької обл.) розгромив 20-тисячне польське військо. Близько 15 тис. поляків загинуло. Це була найблискучіша перемога Хмельницького.

До видатних полководців Визвольної війни належали Максим Кривоніс (Перебийніс), Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших, які висунулись під час багаторічних військових дій. У 1648 р. Максим Кривоніс був першим полковником (фактично заступником гетьмана) і зіграв велику роль у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, звільненні Чернігівщини, Поділля. Кривоніс помер від хвороби у листопаді 1648 р. під час облоги міста Замостя.

Після смерті М.Кривоноса першим полковником стає Іван Богун. Він походив з дрібної української шляхти, брав участь у повстанні 1637-1638 рр. Під час Визвольної війни – кальницький, потім вінницький полковник. Відзначився в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, в боях під Винницею весною 1651 р.; особливо важливу роль Богун зіграв в битві під Берестечком, коли йому вдалося вивести з оточення значну частину козаків. І. Богун був одним з найпослідовніших прибічників ідеї незалежності України. Його розстріляли поляки у лютому 1664 р. біля міста Новгород-Сіверського.

Іван Золотаренко походив з давнього козацького роду. У 1653-1655 рр. був ніжинським полковником. Брав активну участь в боях в Білорусії, де захопив біля 200 міст, замків та містечок, набув величезної популярності, допоміг російським військам завоювати Смоленськ, був призначений наказним гетьманом – командуючим військами, які діяли в білоруському напрямі. Його вбили пострілом із засідки в 1656 р.

Восени 1653 р. головне польське військо зосереджується під Жванцем (нині Хмельницька обл.). Його оточили полки Хмельницького і татари. Поляки дуже потерпали від холоду, голоду і хвороб і були напередодні поразки, але знову їх врятував хан, який уклав з королем таємну угоду, за якою останній повинен був заплатити татарам 100 тис. червінців і дозволяв їм 40 днів брати ясир на Волині. Відносини з Україною повинні були регулюватися умовами Зборівської угоди.

2. Військові перемоги Б. Хмельницького призвели до суттєвих змін у політичному становищі на Україні. На звільненій території ліквідовувались органи державної влади Речі Посполитої і почала утворюватись нова політична система, формувалась українська національна держава. Піднесення національно-визвольного руху, завдання ведення тривалої і широкомасштабної війни, необхідність управління великою масою людей, значний розмір звільненої території і міжнародні справи – все це вимагало створення нового ефективного військово-адміністративного апарату, здатного організувати повсталих і досягти поставленої мети.

Зразком для політичного устрою всієї України був устрій Запорозької Січі. Формування української держави відбувалося в умовах війни, тому для

виконання державних функцій використовувалась перевірена на практиці військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. Правове оформлення українська державність отримала у Зборівському (1649 р.) та Білоцерківському (1651 р.) договорах Б. Хмельницького з Польщею. Українське населення визнавало саме ці органи публічної влади, які були створені Б. Хмельницьким, і сприяло їх діяльності.

Вся територія оголошувалася власністю Війська Запорозького. Населення розділялося на декілька станів, що мали своє самоврядування, але всі разом підпорядковувалися гетьманському уряду: селяни (виконували господарську повинність, тобто були підданими власника землі, але мали свою управу і свій суд – так званий копний суд); міщани, що розділялися на тих, хто мав магдебурзьке право, (а значить мав свій магістрат і суд), і тих, що не мали (знаходилися під козацькою, тобто державною юрисдикцією); духовенство, що мало власне самоврядування і суд, і шляхта, що, у принципі, злилася зі старшинським козацьким прошарком. Влада належала військовому стану – козакам, що в мирний час ставали хліборобами і землевласниками, іноді займалися промислами, а виходить, входили в територіальні одиниці (сотня, полк), кожна з яких мала своє самоврядування і суд, але строго підпорядковувалася вищому органу. Вся система була виборною: селяни обирали своїх старших і членів копного суду, так само робили міщани і козаки. Духівництво також обиралося, зокрема, священики приходів. Обиралися сотники, полковники і гетьман, але генеральна старшина формувалася гетьманом. Посполитий (селянин або міщанин) міг перейти в козаки і навпаки, козаки в посполиті.

Адміністративна система складалася з декількох ланок. Центральне місце в системі органів нової влади займав гетьман, яким з 1648 р. був Б. Хмельницький. Йому належала вища військова, законодавча, виконавча і судова влада. Найважливіші військово-політичні питання мала розв'язувати військова рада, в якій могло брати участь все військо. Проте вона збиралася рідко. В зв'язку з тим, що чисельність війська досягла 200 тис. чол., у раді, як правило, брали участь ті військові частини, які знаходилися поряд, – інші полки надсилали своїх представників.

Більш дієвим і постійним органом влади була рада генеральної старшини. До неї входили: обозний, 2 осаули, 2 судді, генеральний писар; пізніше – також генеральні хорунжий, бунчужний і підскарбій. Старшинська рада могла бути вузькою або більш широкою: генеральної старшини, генеральної старшини з полковниками, ще ширше – із сотниками. Раду генеральної старшини скликав гетьман перед кожною військовою радою, а також при необхідності вирішити складні питання.

Вся територія України поділялась на полки, кількість яких в залежності від обставин змінювалась (у 1648 р. – 40, у 1649 р. – 16, у 1650 р. – 20). На чолі полку стояв призначений гетьманом або обраний полковою радою полковник. Йому належала вся повнота влади на території полку. З полковником військові й адміністративні функції здійснювала також полкова

старшина: полковий писар, обозний, суддя, осаул і т.п. Полки ділилися на сотні на чолі з сотником і аналогічною полковою старшиною. В полку могло бути до 20 сотень. Сотні ділились на курені (по 20-30 козаків у кожному) на чолі з курінним отаманом. У містах і селах управління здійснювали отамани, а в тих, що мали магдебургське право, – магістри на чолі з війтами, ратуші.

Полково-сотенний устрій української держави був унікальним явищем в світовому державному будівництві, притаманним лише Україні. Особливістю його було те, що він означав здійснення не лише військової влади, але й адміністративної і судової. Другою особливістю була виборність органів влади, значна роль колегіальних установ, чого не було тоді в Європі. Державний лад України того часу був прогресивнішим, ніж у інших країнах.

Успіхи у Визвольній війні призвели і до суттєвих змін у соціально-економічній ситуації на Україні. Вигнання польської шляхти фактично означало і позбавлення її землеволодіння, – тому земля переходила в руки селян і козаків. Значно зміцнила свої економічні позиції козацька старшина. Зміни відбулися і в соціальній структурі українського суспільства. Вплив козацтва як соціального стану, його чисельність значно зросли. Вільніше стали себе почувати селяни і міщани, хоча багаторічні безперервні бої, розруха, людські та матеріальні втрати виснажували народ.

Апарат державної влади і управління, що формувався, потребував матеріального забезпечення. Оскільки стара фінансова система була зруйнована, а нова тільки створювалася, види податків і способи їх стягування не були точно визначені. Хоч гетьман у принципі й виступав проти "стації" (податок на утримання війська), на практиці вона зберігалася, щоправда, в дещо зміненій формі. Продовжувала існувати й "подимщина" – заздалегідь визначений податок від диму (двору), землі. Зберігався податок на різні промисли (млини, гуральні тощо). Крім того, міщани сплачували ще й внутрішнє мито за право торгувати. З тих, хто виробляв спиртні напої, стягувалася так звана "показенщина". Ці та інші податки мали стягуватися лише із міщан і селян. Козаки (та частина населення, яка знаходилася у збройних силах) звільнялися від податків. Фактично усі податки, які до 1648 р. Україна віддавала до скарбниці короля, тепер надходили до військової скарбниці. За деякими даними (на жовтень 1650 р.) Б. Хмельницький отримав 5 млн. злотих прибутку.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. була введена посада генерального підскарбія, який відав державною скарбницею, прибутками та витратами державних коштів. Він же керував збором податків, встановлював мита, стояв на чолі генеральної військової канцелярії. Місцевими фінансами керували полкові і сотенні "уряди". У містах, де були органи місцевого самоврядування, податки, як правило, збирали на місцеві потреби з торгів, перевозів, "хлібів усяких", воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо, але частину зібраних грошей передавали і до військового скарбу.

Зростаючі потреби в грошах вимагали впорядкування монетної системи. Наявна кількість грошей, що була в обігу, не задовольняла ці потреби. У зв'язку з цим Б. Хмельницький вжив, з одного боку, енергійних заходів щодо нагромадження в країні золотої і срібної монети, обклавши високими митами вивіз благородних металів: "Так же хто би провадил з землі нашої золото, сrebro, каміне дороге, перла, і із тих товаров од ста талярів - по золотих п'ят", а з другого - зробив спробу ввести власну грошову систему. У листопаді 1649 р. за його розпорядженням у Чигирині розпочалося карбування монети. На одному її боці був меч, а на другому - ім'я "Богдан".

Напередодні і в ході Національної революції було сформульовано декілька концепцій можливого державно-політичного устрою України:

1. концепція «ягеллонського легітимізму», тобто збереження України в складі Польщі, але на правах автономії;
2. московфільська – орієнтація на Москву, московський протекторат над Україною;
3. протурецька – орієнтація на Туреччину, її протекторат над Україною;
4. утворення незалежної Української козацької держави.

В політичному розвитку України йшла боротьба двох основних тенденцій: демократично-охлакратичної та монархічної (гетьманської). Автором і головним прибічником ідеї українського монархізму був сам Б. Хмельницький, який прагнув до самодержавної влади на Україні.

Нова українська держава створювалась на основі ідеології української **козацької державності**, де провідною верствою населення повинно було стати козацтво. Вже у 1649 р. Б. Хмельницький висуває ідею створення незалежної, соборної (об'єднаної) козацької України в етнічних межах. Він справедливо вважає цю державу спадкоємицею Київської Русі. Державу Б. Хмельницького можна кваліфікувати як аристократичну республіку. У 1650 р. її територія сягала 200 тис. км², а населення – 1,5 млн. осіб. Проте слід відзначити, що територія України не була стабільною внаслідок майже перманентної війни.

Б. Хмельницький проводив активну зовнішню політику, Він розумів, що сама Україна навряд чи зможе звільнитися від польського панування, тому уже з 1648 р. цілеспрямовано шукав союзників. Йому вдалося укласти військовий союз з Кримським ханством, і татари брали участь у всіх найважливіших битвах з польським військом (правда, їх роль у цьому, як показано вище, була неоднозначною). Вів Хмельницький переговори і з Туреччиною про можливу її участь у війні проти Польщі. Султан пропонував перейти в його підданство, але Хмельницький не погодився. Прагнучи ізолювати Польщу, він налагоджував відносини з Валахією, Молдавією, Семиграддям (Трансильванією), Швецією. Активно велись переговори про співробітництво (з 1648 р.) з Московським царством. Було встановлено дипломатичні зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією. Це свідчить про те, що Україна стає суб'єктом міжнародних відносин, суб'єктом міжнародного права.

Велику зацікавленість виявив Б. Хмельницький до молдавських справ, здійснивши на її територію декілька походів. У серпні 1650 р. українські і татарські війська вступили до Молдови і захопили її столицю Ясси, оскільки господар (князь) Молдови Василь Лупул підтримував зв'язки з польськими магнатами. Лупул змушений був відмовитися від союзу з Польщею, сплатити переможцям контрибуцію і пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Таким чином, Хмельницький забезпечив свій тил і на деякий час отримав нового союзника.

В 1653 р. відбувся новий молдавський похід, який очолив Тиміш Хмельницький. Його здійснили на прохання В. Лупула, на якого напали сусіди. Спочатку Тиміш діяв успішно і повернув престол своєму тестеві, але потім зазнав поразки і помер від рани 6 вересня 1653 р. Цей факт мав суттєве значення для подальшого розгортання подій на Україні.

3. Перебіг війни з Польщею, незважаючи на значні успіхи і перемоги українського війська, все більше переконував Б. Хмельницького і старшину в тому, що самим їм не звільнитися від польського панування. Польща могла б продовжувати війну, великі людські та матеріальні втрати знесли український народ. Проте припиняти боротьбу він не збирався. І в той же час її продовження один на один з Польщею фактично означало б війну на самознищення. Мова йшла про існування всього народу. Тому Б. Хмельницький активно шукав сильних союзників. В 1650-1651 рр. йшли переговори про можливий перехід «під руку» турецького султана. Останній навіть оголосив, що Хмельницький є його васалом, але цей проект не здійснився, оскільки турки активно в справі війни не включалися, «дозволяючи» це робити татарам, які були союзником ненадійним. До того ж значним бар'єром була релігійна несумісність мусульман і християн, давня ворожнеча з-за жорстоких нападів татар на українські землі. Тому Б. Хмельницький вирішив обрати «менше зло», звертаючись з проханням про допомогу до Москви. Московському царству була вигідною така пропозиція, з точки зору його геополітичних інтересів: вона давала вихід до Чорного моря, ослаблювала давніх суперників – Кримське ханство, Литву та Польщу.

1 жовтня 1653 р. Земський Собор в Москві прийняв рішення, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями взяти під государеву руку». 31 грудня 1653 р. Москва оголосила війну Польщі, а московські послы прибули до Переяслава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники від полків та різних верств населення України (міщани, селяни, духовенство). На раді були присутніми 12 полковників та 5 генеральних старшин на чолі з гетьманом. Не прибули на раду 5 полковників, митрополит С. Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасниками ради були близько 300 осіб.

Б. Хмельницький запропонував, щоб вони обрали собі одного государя з

чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля або московського царя, тобто його пропозиція не була безальтернативною. Охарактеризувавши кожного, Б. Хмельницький висловився за московського царя, зазначивши, що він однієї віри з українцями. Учасники ради підтримали думку Хмельницького.

Проте після цього виник конфлікт між царськими послами і козацькою старшиною. Присягаючи царю, старшина вимагала, щоб і послы присягнули від імені царя, що будуть зберігати вольності козацькі, не видаватимуть їх Польщі. Але послы відмовилися, пояснюючи, що цар – самодержець і нікому не присягає. Як показали наступні події, марно московські царські послы не хотіли присягати!

Присяга населення України, яке знаходилося під владою Б. Хмельницького, відбувалася у січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. В цілому народ віднісся до присяги схвально. Але відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко, київський митрополит Косів. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушували складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис недійсним, а після складання присяги дуже її лаяли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщі-держави частково обмежувався у міжнародній та фінансових сферах..

Документально рішення Переяславської ради була закріплено так званими «Статтями Богдана Хмельницького» або «Березневими статтями» (затверджені царем і Боярською думою в березні 1654 р.). Це був договір між Україною і Московським царством. Москва зобов'язувалася вступити у війну проти Польщі. Україна переходила «під руку» московського царя як самостійна держава – зі своїм главою (гетьманом), своїм політичним устроєм, територією. Реєстр установлювався в 60 тис. чол., козаки могли жити і судитись за своїми законами. Гетьман міг вступати у міжнародні відносини з іншими державами, крім Польщі і Туреччини. Гетьмана мало обирати військо і лише повідомляти про це царя. Збір податків залишався за українськими урядовцями, але вони повинні були передавати частину їх московським. Таким чином, суверенітет Української

Водночас під час підписання Березневих статей і Переяславського договору з боку гетьманського уряду були допущені певні прорахунки, що зіграли потім негативну роль у стосунках між Москвою й Україною. Москва скористалася тим, що в умовах договору чітко не визначалася форма відносин між Україною і Москвою; московський уряд не присягнув у тому,

що він буде виконувати свої зобов'язання; Б. Хмельницькому варто було б обмежитися особистою присягою, а не дозволяти присягати всьому народу; помилкою був і дозвіл мати російських воєвод в українських містах, а також збір податків на користь царя в Україні.

Таким чином, Переяславський договір:

- 1) констатував відділення України від Речі Посполитої;
- 2) означав міжнародно-правове визнання Української держави;
- 3) засвідчив внутріполітичний суверенітет Української держави, зберігав її основні політичні інститути;
- 4) суттєво змінював геополітичну ситуацію у Східній Європі, посилював позиції України у боротьбі з Польщею, зміцнював вплив Москви у цьому регіоні.

Переяславський договір розпочав нову добу в відносинах між Україною і Московщиною. Москва з самого початку намагалася обмежити права України і згодом планувала перетворити її в звичайну провінцію.

Існують різні наукові оцінки договору 1654 р. щодо відносин між Москвою і Україною. Зокрема вони розцінювались як: 1) персональна унія; 2) васалітет; 3) тимчасовий військовий союз; 4) возз'єднання; 5) приєднання; 6) реальна унія; 7) неповна інкорпорація; 8) протекторат; 9) конфедерація.

Зараз найпоширенішими є думки про те, що це були тимчасовий військово-політичний союз або протекторат.

Рішення Б. Хмельницького про перехід «під руку» московського царя було вимушеним кроком, напевне не розрахованим на «вічну» перспективу. В тих умовах кращого варіанту, скоріш за все не було.

4. Вхідження України під протекторат Москви суттєво змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі, викликало негативну реакцію з боку Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Польський король звернувся до українського народу з закликом повернутись у його підданство, але безрезультатно.

Навесні 1654 р. у війну з Польщею вступила Москва, але віддавала перевагу бойовим діям в Білорусії, намагаючись зайняти її територію і, очевидно, вважаючи, що Україна вже й так знаходиться у її підданстві. Тут воювали й українські війська. У 1654 р. московські війська на території України участі в боях не брали. Місцевому населенню і козакам довелося самим оборонятись. Особливо героїчною була оборона Буші у жовтні 1654 р. на Поділлі на чолі з полковником Гречкою.

Перша велика битва з участю московських військ відбулася у січні 1655 р. під Охматовим на Черкащині («Дрижапільська битва»). Сторони зазнали значних втрат, але ніхто не переміг. Пізніше союзні війська визволили Поділля, частину Галичини, але напад татар, які стали союзниками Польщі, змусив їх відійти. На Польщу напала Швеція і окупувала значну частину її території. Зі Швецією почала війну і Москва. Скориставшись цим, поляки запропонували Москві перемир'я, яке було підписане у вересні 1656 р. у м. Вільно. Воєнні дії припинилися, обидві країни обіцяли не вступати в

переговори про мир із Швецією. Поляки обіцяли московському царю, що після смерті їх короля Яна-Казимира його (царя) оберуть польським королем. Довго довелося царю цього чекати, бо Ян-Казимир помер аж у 1668 р. Українські послы до участі в переговорах навіть не були допущені. Фактично це була зрада Москвою свого союзника. Україна знову опинилася сам на сам із Польщею.

Б. Хмельницький розпочинає активний пошук нових союзників. Йому вдається домовитися про спільні дії зі шведським королем та семиградським (угорським) князем. В Польщу посилають експедиційний корпус на чолі з полковником А. Ждановичем. Союзникам вдалося взяти Краків і Варшаву, і здавалося, що Польща на порозі краху, але допомога австрійців і чвари серед союзників врятували її. Семиградські війська капітулювали, а українські відступили на свою територію.

В цей час Б. Хмельницький вже тяжко хворів, 27 липня 1657 року він помер і був похований в Іллінській церкві на своєму хуторі Суботові.

Богдан Хмельницький – найвидатніший політичний діяч в історії України. Йому належить заслуга організації української незалежної держави, він протягом 10 років очолював Визвольну війну українського народу. Б. Хмельницький – видатний полководець і дипломат. Він помер і справа визволення України до кінця не була вирішеною. Ще за його життя гетьманом формально обрали його сина Юрія, якому було лише 16 років, але згодом він відмовився від булави.

Гетьманом обирають Івана Виговського, який при Богдані був генеральним писарем. У цей час починається боротьба старшинських угруповань за владу, що негативно позначилося на стані всієї України. Виговський знову вирішив орієнтуватись на Польщу, проти чого виступила промосковська партія серед старшини та значна частина селянства. Цей рух очолили полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Барабаш. У боротьбі переміг Виговський; його супротивники, а разом з ними ще 50 тис. чол. загинули.

У вересні 1658 р. Виговський у м. Гадячі уклав з польськими представниками угоду, за якою Україна розривала відносини з Москвою і поверталася до складу Польщі. Три воєводства – Київське, Чернігівське і Брацлавське – мали утворити Велике князівство Руське, яке повинно було об'єднатися з Польщею і Литвою на рівних правах у триєдину державу. Законодавча влада мала належати Раді у складі послів з усієї України, виконавча – довічно обраному гетьману. Передбачалось створення свого уряду, суду, скарбниці, грошей, війська в 40 тис. чол. Привілеї надавали старшині, яка могла отримувати шляхетство (по 100 козаків з кожного полку щорічно). У проекті йшлося про ліквідацію унії, зрівняння православної церкви з католицькою, право вищим ієрархам українського православ'я засідати в сенаті. Усі найвищі урядовці мали бути з українців. Це був дуже цікавий проект, який мав більше прилучити Україну до Європи, проте він фактично позбавляв її незалежності.

Московський уряд, стурбований Гадяцькою угодою, направляє на Україну 150-тисячну армію. Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28-29 червня 1659 р. під Конотопом. Московське військо було повністю розгромлене. 30000 московітів полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», – так писав про цю подію російський історик С. Соловйов.

Але Виговському не вдалося скористатися плодами своєї перемоги. Опозиція проти нього зростала, промосковська партія міцніла, висувуючи на противагу Виговському гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський у жовтні 1659 р. змушений був відмовитись від гетьманства.

Гетьманом обирають Юрія Хмельницького (1659-1662 рр.) – людину слабовільну і безталанну. Москва підписує з ним нові Переяславські статті, за якими гетьману забороняється мати зовнішньополітичні відносини. Збільшувалась кількість царських військових залог у містах України. Так Москва хотіла убезпечити себе і тісніше прив'язати Україну.

Війна з Польщею продовжувалась. Під Чудновим на Житомирщині у 1660 р. російська армія Шереметьєва зазнала поразки. У вересні 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з польськими представниками Слободищенський трактат (від назви села на Житомирщині), за яким Україна поверталась під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди без центрального пункту про Руське князівство. Юрій Хмельницький разом з поляками вів бойові дії проти московських військ і тих козаків, які були не згодні з його політикою. До речі, їх очолював рідний дядько Юрія (брат його матері) переяславський полковник Яким Сомко. Сомко у битві під Каневом розгромив Юрія, незадоволення яким все зростало. В кінці 1662 р. Юрій відмовився від гетьманства, передавши булаву своєму родичеві (одруженому на його сестрі) Павлові Тетері (1663-1665 рр.).

На Лівобережній Україні владу Тетері не визнавали. Тут теж почалася боротьба за владу. На гетьманську булаву претендували полковник Яким Сомко (брат першої дружини Б. Хмельницького), полковник Василь Золотаренко (брат третьої дружини Б. Хмельницького), кошовий отаман Іван Брюховецький (колишній джура – ад'ютант Б. Хмельницького). В червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині («чорній» тому, що в ній брали участь не лише козаки, а й селяни і міщани – чернь) завдяки соціальній демагогії і підтримці московських воєвод гетьманом обрали І. Брюховецького, який незабаром стратив своїх суперників.

Таким чином, відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну, де гетьманом став представник промосковської орієнтації І. Брюховецький. Частина України звільнялася від Польщі і мала своє управління. На довгий час Україна виявилася розчленованою. Це були основні результати Визвольної війни. Офіційно це було закріплено у січні 1667 р., коли у с. Андрусово близько Смоленська Польща і Москва підписали перемир'я на

13,5 років. У складі Московського царства залишалась Лівобережна Україна і Київ. Запорозька Січ переходила під спільне управління Москви і Польщі. Підписанням Андрусівського перемир'я, своєю згодою на розчленування України царський уряд порушив свої зобов'язання про захист України, зафіксовані Переяславською угодою 1654 р. Це був компроміс між двома монархіями (Польщею і Московією) за рахунок поділу України. Для України це мало негативне значення, оскільки розділяло український народ, ускладнювало його консолідацію, обмежувало можливості політичного розвитку, гальмувало поступ культури.

Наслідки і значення Національної революції та Визвольної війни:

- у ході визвольних змагань не вдалося звільнити всю Україну від польського панування, проте була створена автономна національна українська держава, відновлено традицію державотворення українського народу;
- українському народу вдалося зберегти свою етнічну самобутність, свою мову, культуру, звичаї, врятуватися від геноциду;
- у процесі боротьби з іноземними поневолючами було сформульовано національну ідею українського народу – ідею незалежності, свободи і побудови власної держави;
- сформувалася українська політична еліта;
- тяжкими були демографічні наслідки Визвольної війни: втрати населення від епідемій, голоду, міграцій склали 2,5-3 млн. осіб (з 5 млн. етнічних українців Речі Посполитої);
- одним з наслідків війни була політична диференціація і поляризація української старшини (пропольські, промосковські, протурецькі угруповання);
- наслідком війни було спустошення і знелюднення Правобережжя і колонізація Слобожанщини;
- у результаті визвольних змагань за державою закріплюється назва «Україна».